

ЎЗМУ ХАБАРЛАРИ

ВЕСТНИК НУУз

АСТА NUUz

МИРЗО УЛУҒБЕК НОМИДАГИ ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ
УНИВЕРСИТЕТИ ИЛМИЙ ЖУРНАЛИ

**ЖУРНАЛ
1997
ЙИЛДАН
ЧИҚА
БОШЛАГАН**

**2022
3/1/1
Табий
фанлар**

Бош муҳаррир:

И.У.МАДЖИДОВ – т.ф.д., профессор

Бош муҳаррир ўринбосари:

Р.Х.ШИРИНОВА – ф.ф.д, профессор

Таҳрир хайъати:

Сабиров Р.З. – б.ф.д., академик

Арипов Т.Ф. – б.ф.д., академик

Салихов Ш.И. – ф.-м.ф.д., проф.

Тожибоев К.Ш. – б.ф.д., академик

Саттаров Ж.С. – б.ф.д., академик

Абдурахманов Т. – б.ф.н.

Давронов Қ.Д. – б.ф.д., проф.

Қодирова Ш. – к.ф.д.

Хаитбоев А.Х. – к.ф.д.

Умаров А.З. – г.-м.ф.н., доц.

Тойчиев Х. – г.-м.ф.д.

Кушаков А.Р. – г.-м.ф.н., проф.

Ҳикматов Ф. – тех.ф.д., проф.

Масъул котиб: **З. МАЖИД**

ТОШКЕНТ – 2022

Қўзибоева О., Исроилова О. Жанубий Фарғона ландшафтларини тадрижий ўзгариши билан иклимий кўрсаткичларни ўртасидаги боғланишлар таҳлили.....	247
Қурбанов Э., Болтабоев Ж., Туропов Х., Ашуоров О. Қазиб олиш жараёнида конларнинг муҳандис-геологик шароитини баҳолаш (Ходжадик кони мисолида).....	249
Qo‘chqorov Q., Suyunov X. Seysmik stantsiyalarning samaradorligini baholash va uning uslubiyati (Farg‘ona vodiysi misolida)	253
Латинов Н. Навоий вилоятида аҳоли саломатлигига экологиянинг таъсири.....	257
Маллаев Б. Опустынивание Южного Приаралья, связанное со снижением уровня грунтовых вод	261
Мамиров Ж., Джураева З., Хайдарова К. Перспективы нефтегазоносности Нижнеюрских отложений на территории Устюртского региона в пределах Бердахского вала.....	265
Махмудов Б. Фарғона вилоятининг геокриминоген ўрни ва унинг хусусиятлари	268
Muxammedova N., Ibragimova Z. Navoiy viloyatida nikoh jarayonining geografik tafovutlari.....	271
Мухутдинов Н., Хожиев Б. Геотектоническое положение и перспективы нефтегазоносности мезозойских отложений Западной части Бухарской ступени.....	275
Окюлов И., Рахимов А. Не устойчивость стенок скважин при бурение глинистых отложений	279
Рахимов А., Мирсаатова Ш., Окюлов И. Система бурового раствора для вскрытия продуктивных горизонтов на площадях Ферганского региона	281
Рўзимов И., Тошев Ш. Зилзила даракчиси сифатида ер ости сувлари мониторингини олиб бориш	284
Сабирова Н. Айдар-Арнасой кўллар тизими генезиси ва сув сатҳининг ўзгариш динамикаси	288
Таджибаева Ф., Саидова М. Ўзбекистон республикаси ҳудудида кенг тарқалган яримқимматбаҳо ва рангли тошларни минерал хом ашё базасини яратиш салоҳияти.....	292
Тожиева З., Сабирова М. Демографик ривожланишда пандемия таъсирининг оқибатлари.....	296
Тошпулатов Ф., Ибрагимов Р. Сейсмогеологическая характеристика территории Южного Узбекистана в качестве мест формирования очаговых зон сильных землетрясений.....	300
Халиёров Х., Хошжанова К., Рўзиев М. Петрохимический состав метасоматитов площади Шаугаз-Кандыр Алмалыкского рудного поля	304
Хожиев Б. Оценка современного состояния геолого-геофизической и буровой изученности мезозойских отложений Западной части Бухаро-Хивинского региона.....	307
Холмуродов И., Хожиев Б. Фильтрационно-ёмкостные свойства продуктивных коллекторов отложений Юрской системы Кандымского поднятия.....	311
Худойбердиева И. Навоий вилояти кишлок хўжалик тармоқларини жойлаштиришда иктисодий ва ижтимоий географик омилларнинг ўрни	315
Khakimov O., Husanov Sh. Issiq-quruq iqlim sharoiti uchun asfaltbeton tarkibini tanlash	319
Shamsidinova G., Dononov J. Toxumbet maydoni quduqlarning texnik holatini geofizik usullar yordamida o‘rganish.....	322
Ярбобоев Т., Султонов Ш. Яхтон дайкали ҳосилаларининг плитачи магматизмини маъданлилик хусусиятлари.....	325
Кимё	
Акбарова М., Асқаров И., Сманова З. Буйрак яллиғланиши касаллигини даволашда ишлатиладиган синтетик дори воситаларининг кимёвий таркиби	329
Асқаров И., Маматова И. “Санжам” озик-овқат қўшилмаси таркибидаги дегидроқверцитин, лютионин, рутин, қверцитинларнинг миқдорини аниқлаш.....	333
Атабаева С., Маткаримова Н., Жуманиязова М. 2-меркаптобензтиазол асосида синтез қилинган кобальт (II) комплексининг хоссалари	336
Атамуратов Ф., Бекназарова Н., Абрекова Н., Турабоев Ш., Махмудов С., Ахмедов О., Сагдуллаев Б. Сульфаметоксазол ва унинг синтезланган ҳосиласи асосида олинган субстанциянинг сифат ва миқдорий таҳлил усуллари.....	341
Бўрихонов Б., Холиқов Т. Триэтиламиннинг тўртламчи аммоний тузлари синтези	345
Вугчев F., Qo‘shiyev N., Djuraev T. Organik qoldiqlar tarkibidagi azulenning miqdoriy tahlili.....	350
Жумаева А., Лутфуллев С. Базальтни модификация қилиш технологияси	354
Ибрагимов Н., Абдуллаева Д. Обеспечение уровня экологической безопасности процессов при переработке электронных и электрических отходов	358
Инхонова А., Бабожонова Г., Бекчанов Д., Мухамедиев М. Мис нанозаррачаларини тутган полимер-металл комплекснинг антибактериаллик хусусияти.....	363
Каримкулов Қ., Абдурахманова А. Асал ассартиментларини экспертизаси ва уларни таснифлаш	367
Касимов Ш., Матчанов А. Галл кислотанинг супрамолекуляр комплекслари ва айрим физик-кимёвий хусусиятлари.....	369
Княмова М., Бўрихонов Б., Ёдгоров Ч., Холиқов Т. Фтал кислотасининг диизоамил эфирини олиш	374
Кодиров А. N-моно (α -цианизопропил)этилендиаминни триэтиламин иштирокида ациллаш реакциясини ўрганиш	377
Kozinskaya L., Mirkhamitova D. Quantum-chemical calculation of 4',4''-di-(1-methyl-1-hydroxyethyl)-dibenzo-18-crown-6	381

УДК 314.8 (575.1)

Тожиева ЗУЛХУМОР,

Ўзбекистон Миллий университети профессори

E-mail: z_tadjieva@mail.ru

Муаззам САБИРОВА,

Ўзбекистон Миллий университети таянч докторанти

E-mail: mua1993.10@mail.ru

ЎЗМУ доценти, г.ф.н. М.Эгамбердиева тақризи асосида

ПОСЛЕДСТВИЯ ПАНДЕМИИ ПРИ ДЕМОГРАФИЧЕСКОМ РАЗВИТИИ

Аннотация

В современном глобализирующемся мире влияние пандемии напрямую отражается на таких процессах, как рост, воспроизводство населения. В условиях пандемии происходит не только демографический кризис, с которым сталкиваются страны, но и экономический. Это позволяет странам переходить от одного этапа к другому в демографическом развитии. В результате изменения закономерностей воспроизводства населения, ослабления доверия населения к завтрашнему дню в демографическом развитии, приводит к снижению демографической склонности населения. Исследованы такие закономерности развития, как проявление влияния пандемии на демографическое развитие при переходе от расширенного воспроизводства населения к простому воспроизводству, при переходе от прогрессивного типа возрастной структуры населения к стационарному или регрессивному.

Ключевые слова: Воспроизводство населения, демографический взрыв, демографическое старение, демографическое омоложение, демографический кризис, депопуляция.

CONSEQUENCES OF PANDEMIC DEMOGRAPHIC DEVELOPMENT

Annotation

In today's globalizing world, the impact of the pandemic directly affects such processes as population growth and reproduction. In the context of a pandemic, there is not only a demographic crisis that countries face, but also an economic one. This allows countries to move from one stage to another in their demographic development. As a result of changes in the patterns of population reproduction, the weakening of the population's confidence in the future in demographic development, leads to a decrease in the demographic inclination of the population. Such patterns of development as the manifestation of the impact of the pandemic on demographic development during the transition from extended reproduction of the population to simple reproduction, during the transition from a progressive type of age structure of the population to a stationary or regressive one are studied.

Key words: Population reproduction, population explosion, demographic aging, demographic rejuvenation, demographic crisis, depopulation.

ДЕМОГРАФИК РИВОЖЛАНИШДА ПАНДЕМИЯ ТАЪСИРИНИНГ ОҚИБАТЛАРИ

Аннотация

Бугунги глобаллашув даврида жаҳонда рўй бераётган пандемия таъсири аҳолининг ўсиши, кўпайиши каби жараёнларда бевосита акс этмоқда. Пандемия шароитида нафақат давлатлар демографик инқирозни балки, иқтисодий инқирозга ҳам юз тушиши рўй бермоқда. Бу эса мамлакатлар демографик ривожланишида бир босқичлардан иккинчи босқичга ўтишига имкон яратади. Натижада, аҳоли такрор барпо бўлиш қонуниятлари ўзгаришида, аҳолининг демографик ривожланишида эртанги кунга бўлган ишончнинг сусайиши, аҳоли демографик майлининг пасайишига имкон яратилади. Пандемиянинг демографик ривожланишга таъсири аҳолининг кенгайган такрор барпо бўлишидан оддий такрор барпо бўлишига ўтишида, аҳоли ёш таркиби прогрессив типидан стационар ёки регрессив типига ўтишида намоён бўлиши каби ривожланиш қонуниятлари тадқиқ этилган.

Калит сўзлар: Аҳоли такрор барпо бўлиши, демографик портлаш демографик қариш, демографик ёшариш, демографик инқироз, депопуляция.

Кириш . Бугунги кунда дунё мамлакатлари ҳаётида рўй бераётган жаҳон аҳамиятига эга бўлган ўзгаришлар, ислохотлар, янгиликлар, улар аҳолиси яшаш шароити, турмуш даражаси, дунё қарашини, муносабатларида бевосита акс этмоқда. Бу давлатлар макроиқтисодий кўрсаткичларида, аҳолиси турмуш шароитида хусусан, ишсизлик, кам таъминланганлик каби салбий ҳолатларнинг пайдо бўлишида кузатилмоқда. Мазкур муаммолар ўз навбатида, аҳолининг авлод яратувчанлик хусусиятида бевосита акс этмасдан қолмайди. Оқибатда, бу ҳолатлар, хусусиятлар мамлакатлар демографик ривожланишида ўзгаришлар бўлишига сабаб бўлиб қолади. Сабаби, пандемия шароитида нафақат, баъзи мамлакатлар иқтисодий-ижтимоий кўрсаткичлари, балки аҳолиси ўсиш суръати камайишига, аҳоли такрор барпо бўлиши босқичларининг ўзгаришига, демографик инқирозга ҳам олиб келиш ҳоллари рўй беради.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Жаҳон мамлакатлари иқтисодиётининг ривожланишига асосан, демографик жараёнлар (туғилиш, ўлим, никоҳ ва ажралиш) ҳамда иқтисодий-ижтимоий барқарорлиги ўртасидаги узвий боғлиқлик таъсир кўрсатади. Географик энциклопедияда “Бугунги кунда мамлакатларнинг демографик вазияти аҳоли сонининг ўзгариши, туғилишлар сонининг ошиши, никоҳ ва ажралишлар ўртасидаги салбий нисбатнинг юзага келиши билан боғлиқдир. Ушбу демографик вазият эса, ўз навбатида, айрим мамлакатлар ва минтақаларда шаклланаётган ишчи

кучидан фойдаланиш, уларнинг иктисодий ва ижтимоий ривожланиш ҳолати ва истикболларига, иктисодий ва сиёсий кучларнинг минтақавий ва жаҳон миқёсида жойлашишига катта таъсир кўрсатмоқда”, деб демографик ривожланиш ва демографик вазиятга тўхталиб ўтади [7].

А.В.Кочеткованинг “Медиапланирование” китобида: “Ихчам географик худудда яшовчи одамлар ўртасидаги муносабатни ва уларни бошқа жойларда яшовчилардан ажратиш туради муайян ўхшаш демографик хусусиятларнинг мавжудлигини ўрганишини”[4] келтириб ўтилади. Бунда худудлар билан демографик хусусиятлар боғлиқлиги очиб берилди. Ушбу изоҳ инглиз адабиётларида ҳам худди шу тарзда ифодаланади ҳамда геомаркетинг йўналишларидан бири сифатида таърифланади.

Тадқиқот методологияси. Демографик ривожланиш ва ижтимоий иктисодий ҳодисалар ўртасидаги боғлиқлик масалаларини тадқиқ этиш Англиялик олимлар томонидан, хусусан 1662 йиллардан бошланган. Бунда демография фанининг асосчиларидан бўлган Ж.Граунт ва Т.Р.Мальтус назария ва ёндошувларини илмий қарашларини ўрни ўта юқоридир. Бундан ташқари рус геодемографи Г.М.Федоровнинг тадқиқотлари ҳам алоҳида ўрин тутди. Жумладан, унинг “маълум бир худуд учун геодемографик шароитларни, яъни демографик жараёнлар ва тузилмалар, ижтимоий-иктисодий шароитлар ҳамда омилар ўртасидаги тарихан шаклланган муносабатларни ўрганиш демография кесишган илмий тадқиқотлар йўналиши” [6]ни илмий асослаб беради. Ушбу олим демографиянинг муҳим йўналиши бўлган геодемография бўйича тадқиқотлари бошқа олимларникига қараганда, анча салмоқли.

Бундан ташқари, демографик ривожланиш билан турли ҳодисалар ўртасидаги боғлиқликни янада чуқур таҳлил қилиш учун Г.М.Федоров бир қанча тушунчаларни алоҳида ажратиш кўрсатади ва уларга изоҳ беради. Масалан, Г.М.Федоров икки муҳим жиҳатини белгилайди ва қуйидаги таърифлайди: “Биринчиси, геодемографик тизим – демографик жараёнлар ва ижтимоий-иктисодий омилар ўртасидаги муносабатлар модели бўлиб, маълум бир худудий даража учун ишлаб чиқилган муносабатлар тузилиши ва динамикасини акс эттиради. Иккинчиси, геодемографик вазият- геодемографик тизимнинг муайян мазмун билан тўлдирилган ҳозирги ҳолати, ташқи, ижтимоий-иктисодий омилар билан белгиланади” [7].

Шунингдек, геодемографик вазият хусусиятлари тўғрисида рус олими С.А.Ковалев ҳам тўхталиб ўтган. С.А.Ковалев таснифига кўра, геодемография аҳоли географиясининг махсус бўлими сифатида қаралади. Унинг таъкидлашича, “Геодемографик вазият – бу аҳоли географияси доирасида, ижтимоий-иктисодий шароит ва омиларга эга бўлган демографик жараёнлар ва тузилмалар мажмуи ўртасидаги муайян худудда тарихан шаклланган муносабатлар”, деб белгиланади [5]. Жумладан, “демографик жараёнлар — бу аҳолининг вақт ва маконларда ривожланишини акс эттирадиган ҳодисалар бўлиб, унинг кўпайиши, ўлими, жинси ва ёш таркиби ҳамда меҳнат ресурсларининг миқдор жиҳатидан ўзгаришлари бевосита жамиятнинг ҳамда миллий иктисодиётнинг ижтимоий-иктисодий ривожланишига таъсир кўрсатувчи ҳодиса ҳисобланади”[6]. Бу эса айрим демографик, яъни аҳоли такрор барпо бўлиши ва унинг бир типдан иккинчи бир типга ўтиши, демографик ўтиш даври, демографик революция, демографик инкироз тушунчаларига изоҳ бериб ўтишни тақозо этади.

Таҳлил ва натижалар. Демографик жараёнлар билан ижтимоий-иктисодий ҳодисалар ўртасидаги боғлиқлик масалалари худди ҳозирги дунё миқёсида рўй бераётган пандемия сингари ҳодисалар билан ҳамбарчас боғлиқ ҳолда яққол кузатилади. Сабаби, айнан мана шундай пандемиялар, ёки турли касаллик туфайли, демографик жараёнлардан ўлим кўрсаткичлари ҳар йилдагидан анча кўп бўлмоқда. Инсонларнинг авлод яратиш қобилиятига жиддий салбий таъсир этмоқда.

Айниқса, бутун инсоният коронавирус пандемияси деган глобал офатни бошидан ўтказётган бир вақтда пандемия жаҳон иктисодиёти учун – шунга эътибор беринг – ҳар ойда қарийб 400 миллиард доллар миқдорда зарар келтирмоқда. Бугунги кунга қадар дунё бўйича 500 миллионга иш ўрни йўқотилган. Афсуски, бу офат бутун инсоният қатори халқимиз учун ҳам қутилмаган ташвиш ва мураккаб муаммоларни келтириб чиқарди. Бухоро ва Сардоба юз берган табиий ва техноген офатлар ҳам эл-юртимизнинг иродасини яна бир бор синовдан ўтказди. Жумладан, булардан “аҳоли такрор барпо бўлиши-бу бир авлод вакиллари ўрни иккинчи бир авлод вакиллари томонидан туғилиш ва ўлим жараёнлари натижасида тўхтовсиз янгиланиб туриши” бўлиб, бу ўз навбатида аҳолининг табиий йўл билан кўпайишини таъминлайди. Баъзи минтақалар, худудлар аҳолиси такрор барпо бўлиши учун миграция ҳам хос бўлади. Шунинг учун айрим ҳолларда аҳолишуносликда аҳоли такрор барпо бўлишида учта ҳаракат (табиий, социал ва механик) мужассамлашган ҳолда иштирок этишади [3]. Тор маънода туғилиш ва ўлим жараёнлари натижасида аҳоли такрор барпо бўлиши хусусиятлари аҳоли ўсишидаги айрим қонуниятларни ўзида ифода этади.

Аҳолининг қайта такрор барпо бўлиши рўй беришига кўра учта, яъни кенгайган, оддий ва қисқарган типга ажратилади. Биринчи кенгайган аҳолининг такрор барпо бўлишида, демографик жараёнлардан туғилиш даражаси ўлим кўрсаткичидан бир неча бараварга катта бўлади, аҳоли сони барқарор равишда тезлик билан кўпайиб боради. Аҳолининг юқори суръатда ўсиши ўтган XX асрнинг иккинчи ярмида жуда тезлик билан рўй берди, оқибатда фанда «демографик портлаш» деган тушунча пайдо бўлди. Бунда, демографик жараёнлар ижобий ривожланишига, хусусан аҳоли ўртасида туғилишнинг кўпайиши, ўлимнинг камайиши, турли касалликларнинг олди олинишига муносиб ҳисса қўшган тиббиёт соҳаси ва унинг ютуқлари муҳим ўрин тутди.

Аҳоли такрор барпо бўлиши иккинчи тип оддий такрор барпо бўлиш, деб номланади, унда туғилиш ва ўлим жараёнларини ифодаловчи кўрсаткичлар деярли тенг бўлади, бу жараёнлар аҳоли сони ўсишини таъминлай олмайди фақат бир авлод вакиллари иккинчи бир авлод вакиллари ўрнини тўлдиради холос. Аҳоли такрор барпо бўлишининг учинчи типиде аҳоли ўртасида ўлим даражаси туғилиш даражасидан ортиб кетади, ҳатто туғилган фарзандлар сони ота-оналар ўрнини ҳам тўлдирмайди. Бу қисқарган аҳоли такрор барпо бўлиши деб номланади ва у, мамлакатлар аҳолиси табиий йўл билан камайишига, «депопуляция» (аҳоли табиий камайиши) жараёнига умуман олганда «демографик инкироз»га юз тутишига сабаб бўлади. Худди шу аҳоли такрор барпо бўлишининг учинчи типига дунёнинг қатор ривожланган ва баъзи Мустақил ҳамдўстлик давлатлари демографик вазиятини мисол келтириш мумкин.

Жадвал

Дунё худудлари бўйича туғилишнинг умумий ва йиғинди коэффициентларидаги ўзгаришлар, 2009-2019йй.

Дунё минтақлари	Туғилиш умумий коэффициенти		Туғилиш йиғинди коэффициенти	
	2009 й	2017 й	2009 й	2017 й

Дунё бўйича	20	20	2,6	2,5
Ривожланган давлатлар	12	11	1,7	1,6
Ривожланаётган давлатлар	22	21	2,7	2,6
Африка	36	35	4,8	4,6
Америка	17	15	2,2	2,0
Осиё	24	18	2,3	2,2
Европа	8	11	1,5	1,6
Австралия ва Океания	18	16	2,5	2,3

Манба: Population Reference Bureau. 2009 World Population Data Sheet. [Population Reference Bureau. 2019 World Population Data Sheet. Population Reference Bureau. World Population Data 2019.](#)

Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг берган маълумотида кўра, 2020 йилда қисқарган аҳоли такрор барпо бўлиши Европанинг 14 та давлатида қайд этилди ёки демографик инқирозга юз тутди. Буларга мисол тариқасида аҳолининг табиий камайиши рўй бераётган Россия ва Белоруссия (-0,3 фоиз), Руминия (-0,2 фоиз), Болгария (-0,5 фоиз), Венгрия (-0,4 фоиз), Украина (-0,6 фоиз) ва ҳоказо Германия, Болтиқбўйи давлатларини келтириш мумкин [6]. Мазкур давлатларда аҳолининг табиий камайиши нафақат аҳоли сони ўсиш суръатида, унинг динамикасида, балки аҳоли турли ёш гуруҳларида ўзгаришларга бурилишларга олиб келмоқда.

Аҳоли ўртасида фарзандлар туғилиши бирдан қисқариши, ўлимнинг туғилишдан ортиқлиги ёш болалар, ёшлар миқдорининг камайиб кетиши аҳолининг қуйидан қариши бошланишига замин бўлади. Бунда туғилиш даражаси пасайиши, ўлимнинг кўпайишидан ташқари аҳоли ўртача умр кўриш даври узайиши ҳам муҳим аҳамият касб этади. Чунки, фарзандлар туғилиши қисқариб бориши билан юқори ёш гуруҳларида аҳолининг катта қисми тўпланadi. Бу эса аҳоли ёш таркибида кекса ва қариялар улуши ўсиши, миқдорининг кўпайишини таъминлайди. Маълумки, кейинчалик бу ёш гуруҳларида ўлим ҳодисаси ортиши аҳолининг энди қуйидан эмас, юқоридан қариш жараёни бошланишини ифодалайди. Демографик инқирозни бошидан ўтказаяётган Европа давлатлари аҳолиси учун айнан шундай қариш ҳодисаси хос десак, муболага бўлмайди.

Демографик инқироз, демографик портлаш тушунчалари аҳоли такрор барпо бўлиши хусусиятларини, унинг бир типдан иккинчи бир типга ўтиш ёки демографик ўтиш даврини ўзида акс эттиради. Демографияда аҳоли такрор барпо бўлишида туб ўзгаришларни демографик революция ва демографик ўтиш, деб баҳолайди. Булардан, демографик революция тушунчасини фанга 1934 йилда француз демограф Адольф Ландри киритган бўлса, иккинчи демографик ўтиш тушунчаси, 1950 йилда америкалик демограф Фрэнк Ноустайн [6] томонидан ишлатилган. Бизнинг фикримизча, аҳоли такрор барпо бўлишининг муҳим жараёнлари, яъни туғилиш, ўлим, табиий кўпайиш ҳодисаларидаги ўзгаришларни демографик ўтиш тушунчаси орқали ифодалаш мақсадга мувофиқ. Демографик ўтиш даври учта босқични ўз ичига олади ва бир босқичдан иккинчи босқичга ўтишда турли ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар, инқирозлар муҳим ўрин тутadi. Айни вақтда, мамлакатлар аҳолиси демографик инқирозга юз туттишида ҳам демографик ўтиш даври муҳим аҳамият касб этади.

Манбаларда келтирилишича, аҳоли такрор барпо бўлишига ижтимоий-иқтисодий, маданий ва психологик омиллар таъбир этиши орқали демографик инқироз вужудга келади. Демографик инқироз икки хил ҳолатда кузатилади. Биринчиси, бунда аҳолининг маълумотлиги, маданий даражаси кўтарилиши, ўртача умр кўриш ёшининг ортиши умумий ҳолда турмуш даражасининг яхшиланиши орқали рўй беради. Натижада, туғилиш, ўлим жараёнлари кўрсаткичи, аҳоли ўсиш суръати пасайиб демографик инқироз юз беради. Иккинчисидан, ижтимоий-иқтисодий омилларнинг аҳоли демографик муносабатларига кўрсатадиган таъсирида ифодаланади. Одатда, ушбу омиллар таъсири ижтимоий-иқтисодий инқироз пайдо бўлишида янада жонланади. Жумладан, буни 1929-1933 йилларда Америкада рўй берган иқтисодий инқироз ва унинг демографик жараёнлардаги пасайишларда яққол кўриш мумкин. Мазкур даврдаги иқтисодий инқироз туфайли мамлакатда вужудга келган ишсизлик, турмуш даражасининг умумий пасайиши каби ҳолатлар туғилиш жараёнида бирдан қисқаришга олиб келган.

Оқибатда, 1930 йилда Америка аҳолисида ҳар минг кишига тўғри келадиган туғилиш коэффициенти 21,3 промилле бўлган бўлса, 1933 йилда у, 18,4 промиллега [6] тенг бўлган. Худди шундай иқтисодий инқироз оқибатида демографик вазиятнинг ёмонлашуви ҳодисаси ўтган асрнинг 90-йилларида Россия давлатида ҳам кузатилган. Натижада, 1992 йилдан бошлаб Россия аҳолиси камая бошлади [6]. Айниқса, оилаларда фарзандлар туғилиши кескин қисқарди, яъни 1988 йилда битта аёлга 2 та фарзанд тўғри келган бўлса, 90- йилларнинг охирида бу кўрсаткич 1,24 тага тенг бўлди.

Хулоса ва таклифлар. Пандемия каби ҳодисаларнинг демографик хижатлари ҳамisha демографик жараёнларда пасайишларга, оилаларда фарзандлар туғилишнинг режалаштиришига асос бўлади. Ўзбекистондаги демографик вазият мустақиллик йилларида аҳоли ўртасида туғилиш даражасининг пасайиши, ўлимнинг энг кичик кўрсаткичларига эришиш, табиий кўпайиш коэффицентлари қисқаришида ифодаланади. Бунда айрим давлатлардан фаркли равишда, фарзандлар тарбиясида ота-онанинг моддий ва маънавий жавобгарликни ҳис қилиши ва унинг кучайганлиги, давлат аҳамиятига эга «соғлом авлод» дастури доирасида самарали иш олиб борилиши муҳим ўрин тутмоқда. Натижада республика аҳолиси, ўтган асрнинг иккинчи ярмига хос бўлган кенгайган такрор барпо бўлишдан кучсиз кенгайган турига ўтилди. Зеро, бозор муносабатлари шароитида мамлакатдаги демографик ўтиш даври юз берди.

Ўрганишлар натижасидан хулоса қилиш мумкин-ки, жаҳон аҳамиятига эга бўлган пандемия шароитида аҳолининг нафақат, ижтимоий-иқтисодий аҳволида, балки демографик ривожланиши, қарашлари, муносабатлари ва хулқида ҳам бирмунча ўзгаришларга сабаб бўлиши мумкин. Бундай ўзгаришлар аҳолининг сифат таркиби яхшиланишига хизмат қилсагина самарали ҳисобланади.

АДАБИЁТЛАР

1. Population Reference Bureau. 2008 World Population Data Sheet.
2. Population Reference Bureau. 2020. World Population Data Sheet.
3. Демографический энциклопедический словарь.-М.: 1985.
4. Кочеткова А.В. Медиапланирование. –М.: РИП-холдинг, 2003. -175 с.

5. Ковалёв С.А. География населения. –М.: МГУ, 1980 г. -285 с. (в соавторстве с Н.Я. Ковальской).
6. Макасовский В.П. Географическая картина мира.-М.:2004, с.94.
7. Федоров. Г.М. Геодемографическая обстановка.–Ленинград; 1984 г. -112 с.
8. Федоров. Г.М. Геодемографическая типология.–Ленинград; 1985 г. -152 с.